

Ю. А. Пінчук (Київ)

Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова

вертаючись в умовах довгоочікуваної незалежної Української держави до постаті Богдана-Зиновія Михайловича Хмельницького напередодні 400-річчя його народження, маємо усвідомити те, що з-поміж етьманів саме він чи не найбільше зробив для визволення Батьківщини від іноземного панування та її державності. Відрадісно, коли сьогодні можна з більшою упевненістю і відверто сказати: ще не вмерла країна! Крім усього, можна ще багато чого, приміром, досліджувати, популяризувати творчу спадщину Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського й інших (також знаменитих) північизників. Адже звісно, що в недалекому минулому ініціатори якої діяльності були приречені щонайменше на жорстоку критику, в ому числі з боку Політбюро ЦК КПУ, а їхні творчі зусилля трактувалися як рецидиви «українського буржуазного націоналізму»¹.

Правда, й сьогодні існують теми, публікації тощо, звертання до яких не всіма сприймається, м'яко кажучи, із захопленням. Згадаймо хоч би «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)». Безумовно, вони, на що справедливо вказується у дослідженнях нашого часу, «відіграли негативну роль у розвитку радянської історіографії Визвольної війни»². Разом з тим «Тези» — продукт певної епохи і, незважаючи на те, що були схвалені ЦК КПРС, можуть, умається, розглядатися як сколок історичної думки. Вони становлять інтерес з історіографічної точки зору, навіть за умови їхньої одіозності.

«Тези» містять ряд положень, зокрема пов'язаних з особою Б. Хмельницького, які в дечому не заперечувалися сучасними оцінками і наближаються до суджень видатних істориків минулого, у тому числі М. Костомарова. Щоб не бути голослівними, маємо нагадати одне з цих положень, а саме про те, що Богдан Хмельницький як видатний діяч очолив «процес складання української державності»³. На основі відомої історіографії можна припустити, що акцентування в «Тезах», у умовах трансформованої радянської дійсності, авторської думки на питанні української державності не сповна відповідало лінії компартії; а якщо відзначити, що навіть у цьому уперелженому матеріалі не вдалося повністю спотворити місце і роль Б. Хмельницького у Визвольній війні, державотворчому процесі, його значення в історії.

З даних питань в останні роки збільшилась розбіжність думок, вони стали предметом наукових досліджень. В результаті з'явилися цікаві міркування, серед яких привертає увагу й таке: «...є чимало проблем, над якими змушують замислитись праці сучасних вітчизняних істориків. Тут справді незамінною є допомога видатних істориків минулого — М. Костомарова, П. Куліша, М. Грушевського, І. Крип'якевича, спадщини яких ми були позбавлені тривалий час. Але відновити історію України ми можемо тільки самі, відмовившись від ідеологічних стереотипів, компліментарності, прагнення виліптити чергового кутиря і створити минуле за образом і подобою сучасного дня»⁴.

Отже, звертання сьогодні насамперед до творчості М. Костомарова пояснюється тим, що він є автором тритомної монографії «Богдан Хмельницький» як «першої у вітчизняній історіографії спроби висвіт-

лити на основі великого фактичного матеріалу воєнну й державно-політичну діяльність гетьмана»⁵. До того ж М. Костомаров — це особистість, яку не дуже шанувала офіційна історіографія за часів царату і особливо — радянських. Незважаючи на це, інтерес до нього як до талановитого історика і взагалі ученого, а також провідника українського національно-визвольного руху не зник. Навпаки, його твори, у тому числі згадана вище всевітньо відома монографія й інші дослідження, нерідко раритети, про Б. Хмельницького користуються завидною увагою читача. Цілком слушно є думка про те, що Миколу Костомарова, який так багато зробив для нашої України, «нині знає і шанує цілий світ»⁶.

Тепер, завдяки пошукам В. Замлинського, В. Смоля, В. Степанкова та інших учених, вже досить докладно охарактеризовано в історіографії історичні праці М. Костомарова, показано його внесок в дослідження постаті Богдана Хмельницького. Зокрема, відзначено, що, незважаючи на ряд дискусійних — з точки зору сучасної науки — тлумачень тих або інших вчинків гетьмана й подій Визвольної війни, «костомаровський «Богдан Хмельницький» і посьогодні залишається одним із найцінніших та цікаво написаних досліджень із цієї теми»⁷.

Проте ще й досі зостаються малознаними науково-публіцистичні і полемічні твори М. Костомарова, в яких також значне місце займає образ Б. Хмельницького і відзеркалюються ідеї монографічних досліджень. Тому звернення напередодні ювілею гетьмана саме до костомаровської публіцистики має рацію, оскільки публіцистика — рід літератури, що висвітлює актуальні для сучасності проблеми.

Сподіваюсь, не погрішу проти істини, коли висловлю припущення, що наукова концепція Миколи Костомарова про роль особи Богдана Хмельницького в історії найбільш чітко, без зайвого скептицизму, але з полемічним запалом, літературною красивою мовою викладена саме в його науково-публіцистичних творах. Адже даремно Михайло Грушевський в статті з 1928 р., котра присвячена огляду костомаровської публіцистики, відзначив: «Може здатись парадоксальним, коли я скажу, що деякі з сих публіцистичних і полемічних писань тепер мають більш інтересу, ніж наукові писання, де Костомаров висвітлював ті ж питання з чисто наукового становища, — але се так. ...Висновки ж, освітлення — те, що зістається для нас цікавим і зістанеться завжди — як вияв творчої праці, як певні етапи в розвою громадської думки, історичної ідеології, — вони в його публіцистичних і полемічних писаннях, як я вже сказав, не раз сформульовані краще, докладніше, ясніше, виразніше, ніж у його «Монографіях». Я признаюсь, що з великим замилюванням перечитав сі його писання — з таким замилюванням, якого я не відчував в більш розтягнутих описових працях»⁸.

Торкаючись публіцистики М. Костомарова взагалі, а також у зв'язку з особою Б. Хмельницького, не можна обминути «прекрасну», за визначенням О. Герцена, статтю «Україна», яка інколи згадується в літературі під назвою «Письмо (або Лист. — Ю. П.) до видавця «Колокола». Вона, окрім дохідливості й усього іншого, оригінальним, що є безцензурною, отже — адекватна авторському тексту, тотожня світогляду творця, а цього, як зрозуміло, позбавлені інші праці М. Костомарова, котрі виходили друком в Росії. Тому саме ця стаття найбільше засвідчує, що М. Костомаров був не лише літописцем минулих епох, цілком далеким від сучасного життя, але й чудовим знавцем і аналітиком новітньої історії.

Ця стаття, окрім характеристичного для свого часу погляду на історію України і її діячів, цікавий документ до історії політичних ідей в Україні. Вона, на думку М. Драгоманова, не втратить свого значення доти, «доки у Східній Європі не порішаться ті політично-соціальні питання, яких вона дотикає»⁹.

Щодо оцінки автором статті «Україна» постаті Богдана Хмельницького, то потрібно відзначити ось що. М. Костомаров був прихильником ідеї переважаючого значення народності в історії. Тому історичний процес, його учасників, визначних діячів і, зокрема, гетьмана Б. Хмельницького, він розглядав крізь призму задоволення прагнень, поривань, інтересів не групи людей (не державницьких), але цілого народу. Звідси характеристика ним гетьмана Богдана (так само й інших), як правило, пов'язується з конкретними історичними обставинами. Так, М. Костомаров був тієї думки, що на початку Визвольної війни середини XVII ст. Хмельницький йшов під стягом всенародної свободи і переміг короля Яна Казимира під Зборовом «при допомозі цілого народу»¹⁰. Але договір, який він уклав 1649 р., забезпечував козацькі права тільки 40.000 душ, а решта народу поверталася знов у підданство. Проте український народ, націю, вважає М. Костомаров, яку звикли називати малоросійською, визначало у масі невинне ставлення до всякого звеличування і привілеїв.

Тож автор статті пише: «На честь і на нещастя нашого народу він спротивився тому (тобто підданству Польщі.— Ю. П.) енергійно; по році Хмельницький мав виразно жадати від поляків цілковитого знесення кріпосного права; розуміється, що наслідком такого дивного, по тодішнім польським поглядам, жадання була війна і та війна випала нещасно для козаків. Від тої пори щастя то піднімало, то зраджувало Хмельницького, доки він остаточно не піддався під опіку московського царя на підставі Переяславського договору (1654 р.)»¹¹. Минув зовсім невеликий час, як пояснює М. Костомаров, успіхи козаків і москвичів примусили поляків жертвувати Олексію Михайловичу корону на випадок смерті тодішнього короля. Підлещений такою пропозицією московський двір дозволив собі, робить висновок автор листа до видавця «Колокола», першу «страшенну несправедливість супроти України: намись обезпечити країну, що обернулася до нього добровільно під умовою оборони від ворогів, цар висловив потику намір, що віддасть її Польщі, коли здобуде корону... Хмельницький умер із жалю»¹². Мабуть, найвибагливіший опонент визнає, що підхід М. Костомарова до оцінки ролі особи Богдана Хмельницького в історії (в зв'язку з цим і — російського царату) має рацію, — він не тільки оригінальний, але в цілому досі доказово ще не спростований.

Розглядаючи інші твори М. Костомарова, необхідно враховувати те, що вони були підцензурними і їхній автор не мав абсолютної свободи слова. Таким чином, дещо в його публікаціях слід прочитувати між рядками. Адже М. Костомаров мав бути дуже обережним у висловах, бо вже в 60-х роках у російських реакціонерів виросло тверде переконання про нього як ворога Москви і неприємеля великоросів взагалі. Це виразно відобразилось у полеміці М. Костомарова з М. Кояловичем. Зокрема, М. Костомаров так висловлювався з приводу звинувачень на свою адресу: «Д. Коялович запевняє, нібито я дивлюсь на великоросів, як на яких-небудь каналій, від котрих треба тримати себе подалі, і з ранку до вечора, на кожному кроці показувати їм, що ми їх розуміємо, тобто показувати їм постійно всю їхню нікчемність, всі лукавства, всі беззаконня»¹³.

Тож звернімося знов до публіцистики М. Костомарова і погляньмо на неї з урахуванням вищезазначеного.

Філософськими є міркування М. Костомарова, викладені в статті «О козачестве». Виходячи з того, що ідеалом громадського життя українського народу було козацтво і він бажав увесь покозачитись, спроби козака (зрозуміло, значного) стати серед народної маси в ролі польського шляхтича або російського дворянина викликали у народу, як показує Костомаров, опірність. А проте цю претензію, говорить автор, мали Хмельницький, Виговський, Дорошенко і Мазпа — і всім їм народ не співчував, як тільки проявлялося таке бажання.

Хмельницький, на думку Костомарова, «більше інших схилився то на ту, то на другу сторону: Хмельницький нерідко виявлявся народною людиною, і через те народна пам'ять простила йому, забула багато що, чого не забуде історія»¹⁴.

Неможливо упевнено сказати, в чому Микола Костомаров убачав найбільшу провину Богдана Хмельницького перед історією. У тому, що гетьман піддався московській владі, не розпізнав її політичних планів, чи в іншому — втратив український ідеал громадського життя. Можливо, в обох вчинках разом?! Адже М. Костомаров вважав Б. Хмельницького «людиною справи, а не фраз», як це чітко проглядається в його праці «Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь — Россиею?»¹⁵.

З історіографічної точки зору неабиякий інтерес викликає також твір М. Костомарова «Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницький», що вийшов друком 1863 р. у С.-Петербурзі. Поза змістом цього твору, навіть у зв'язку з його назвою, постає запитання: чого саме розглядаються Б. Хмельницький і В. Мономах, життя і діяльність яких відділяє часовий відрізок у половину тисячоріччя, а не хтось інший, приміром, з числа українських гетьманів? Річ у тому, що образ жодного гетьмана не накладався так точно на костомаровську концепцію про місце народу і особи в історії, як Богдана Хмельницького (а з князів, зрозуміло, — Володимира Мономаха). Звичайно ж, маємо визнати за Костомаровим першість у виробленні прогресивної поглядів на роль Б. Хмельницького в розвитку нашого суспільства. Що ж нове сказав він про діяльність цього гетьмана, за котрим визнав все-світньо-історичне значення? Наперед відзначимо, що Хмельницький і Мономах зрівнюються Костомаровим у згаданому вище творі лише як постаті, що були великими вождями доль народних і зберегли про себе пам'ять у потомстві. Не погинуло в історії нашої те, сказано у творі, що було внесено цими особистостями: Володимир підтримував стародавній принцип слов'янського вічового народовправства (за Костомаровим, синонім республіканізму. — Ю. П.), був одним з організаторів союзної удільно-вічової держави. Московське самодержавство поразило цей устрій, а у 1569 р. сталося з'єднання України з Польщею. Народ не схвалив з'єднання, але після півстолітньої боротьби народна опозиція, здавалося, визнавала себе переможеною. Нарешті, її прапор узяв могутніми руками Богдан Хмельницький. «Цей прапор був — прапор стародавнього федеративного начала, вже не тільки придушеного єдиновладдям, але готового зникнути у спомині народному, — говорить автор. — Богдан Хмельницький нагадав про нього і указав, що воно може ще ожити в народі і в інших формах, при інакших уявленнях»¹⁶.

Відомо, що М. Костомаров постійно перебував під вогнем нещадної критики за свої федеративні ідеї, критики, як правило, декларативної, з навішуванням ярликів націоналіста, сепаратиста тощо. Отже, доцільно пояснити, що його федеративна концепція відзначається демократизмом, заряджена на досягнення гуманних міжнародних відносин, не позбавлена історичної потенції. Що ж в ній пропагується? Якщо проілюструвати стисло, так: «Союз народів може бути тільки за таких умов, коли між з'єднаними народами нема ні першого, ні другого, ні головного пануючого, ні другорядного — підкореного; коли один народ не тільки не стане замірятися на стихії народності другого, але щиро буде їх підтримувати і сприяти їхньому процвітанню»¹⁷. Залежно від цієї думки М. Костомаров констатує, що український народ відчував свою єдність і потребу самобутньої автономії; Богдан Хмельницький, людина глибоко народна, втілював це почуття у свідому діяльність. Польща не хотіла правди Хмельницького, і він відвернувся від неї. Московія також його не зрозуміла. З'єднуючи з великоруським народом козацьку Україну, відзначає автор, гетьман, з одного боку, не хотів обмежитися цим і залишити почату справу раніше відновлення не-

залежності та цілісності всього південноруського краю, з другого — підпорядковувати свою національність іншій і позбавляти свій народ самотності і права розпоряджатися собою. До нього та до його народу, підсумовує М. Костомаров, виявили неповагу.

Автор зосереджується на розходженнях політичних планів московського і українського урядів і, зокрема, пояснює: «Хмельницький з'єднав з Московією вільний народ, який добув собі кривавими зусиллями незалежність і свободу, а московський уряд мав на увазі не народ, а області, що були випадково придбані, які, при нагоді, можна було продати, проміняти, подарувати, коли буде вигідно. Московська держава начебто раптово побачила, що вона дійшла до тієї епохи, коли повинна була перестати існувати і змушена була поступитись місцем іншому державному устрою»¹⁸. Ці костомаровські міркування наводять на думку, що прилучення України до Росії вносило до московського державного життя зовсім нові моменти, «не згідні,— за словами М. Грушевського,— із московським централізмом і самодержавним ладом»¹⁹.

Отже, логічним є висновок М. Костомарова: «Московська держава злякалась свого неминучого самознищення. Хмельницький сварився з московськими послами, навіть загрожував Московщині... Можливо, що коли б прикrostі і несправедливості супроти його народу не звели його передчасно в могилу, дійшло б до того, що Богдан повів би свої козацькі війська на Москву; але це була б усобиця така, які колись бували між Черніговом і Києвом, між Новгородом і Твер'ю або Московією. Зв'язок України з Московією був не зовнішній, не державний, а внутрішній, народний. ...Хмельницький збagnув внутрішній зв'язок двох одноплемих народів, зрозумів потреби свого краю і визначив його історію у відповідності з цими потребами. Ось велика заслуга цієї людини... Але Переяславський договір,— роз'яснює автор,— не гарантував Україну у майбутності; в ньому забезпечуються тільки тимчасові умови країни, а не народні права на грядущі покоління. Жодна стаття його не годилась би зараз; цього замало: Малоросія зовсім не залишилась би задоволеною, коли б відновити силу цього договору»²⁰.

Як бачимо, М. Костомаров не вихваляє і не гудить Богдана Хмельницького, дотримується виважених оцінок, і вони не викликають принципових заперечень. Зрозуміло, не всіх задовольнить наявність у роздумах М. Костомарова федеративного аспекту, котрий, до речі, повсякчас накликав на нього різні атаки й наклепницькі вигадки з консервативних і офіціальних таборів. Що тут можна сказати? Думається, погляд ученого, згідно з яким нормальне життя могло бути відновлене тільки поворотом від централізму і абсолютизму знову до устрою з елементами самоврядування і федерації, має право на існування.

На закінчення, доречно згадати есе Миколи Костомарова «Нескільки слів о пам'ятнике Хмельницкому». В ньому автор акцентує увагу на заслугах і значенні гетьмана у вітчизняній історії, намагається донести до читача історичну правду про Богдана Хмельницького — «одного з найвеличчіших діячів багатовікової боротьби руського (тобто українського.— Ю. П.) народу з Польщею»²¹. М. Костомаров, виходячи з того, що Хмельницький як історична особа є діячем всесвітньо-історичного значення, показує, що саме відрізняло Богдана Михайловича, і що дало йому в історії місце незрівнянно вище інших діячів на тому ж самому історичному полі. Автор есе пише: «Хмельницький зовсім не був один з тієї громади, котра, втративши терпіння і побачивши зручний випадок помститися своїм тиранам, кидається на них з невтримною люттю переповненої злоби, скоряючись голосу пристрасті. Хмельницький не був також один з рубак свого віку, котрим необхідна була війна, як риби глибочій воді, як птиці широчінь повітря. Хмельницький був чоловік політичний, муж ідеї (якби він не був таким, то не вартий був би й пам'ятника). Здійснення цієї ідеї було метою його діяльності. Війна для нього була тільки засобом, правда неминучим,

але завжди таким, якого він готовий був уникнути, коли б тільки мета, до якої він прагнув, була досягнута іншими шляхами»²².

Тож сенс костомаровського розуміння постаті Б. Хмельницького потрібно, на нашу думку, пов'язувати з великою політикою, з ідеєю демократизації української державності. Недаром, видимо, на завершення всього М. Костомаров переповідає в есе такі слова, сказані Богданом Хмельницьким у розпалі Визвольної війни українського народу польським комісарам: «Я выбью весь русский народ из неволи ляшской: пусть король будет королем, но пусть он будет свободен, пусть наказывает ваших дуков, князей, шляхту, пусть шляхта не лягает короля. Хочу, чтобы так было; князь ли согрешит, отруби ему голову, казак ли согрешит, и ему то же самое: вот будет правда!»²³.

Зважаючи на те, що найцікавіший твір М. І. Костомарова, пов'язаний з ім'ям Богдана — Зиновія Михайловича і містом Києвом, — «Несколько слов о памятнике Хмельницкому» давно вже став бібліографічною рідкістю, малознаний серед сучасних читачів і для більшості з них майже недоступний, його вирішено опублікувати. Підготовлений і прокоментований нами текст подається нижче із збереженням особливостей мови автора, російською мовою, за виданням: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — К., 1928. — С. 228—230.

¹ Бажан Олег. «Мене називають сучасним Кочубеєм...»: Нотатки на полях політичної біографії В. Ю. Маланчука // Літературна Україна. — 1993. — 2 грудня.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). — К., 1993. — С. 15.

³ Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). — К. 1954. — С. 8.

⁴ Горошко С. Лакований образ Богдана // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 269.

⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С. 7.

⁶ Савон О. А. Дідівці. Садиба творчості і доброти. — Прилуки, 1993. — С. 3.

⁷ Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С. 8.

⁸ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — К., 1928. — С. V.

⁹ Костомаров М. Письмо до видавця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова. — Львів, 1902. — С. 4.

¹⁰ Там же. — С. 21.

¹¹ Там же. — С. 22.

¹² Там же.

¹³ Костомаров Н. Ответ на ответ г. Кояловича // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 210.

¹⁴ Костомаров Н. О козачестве. Ответ «Виленскому вестнику» // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 64.

¹⁵ Костомаров Н. Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь — Россиею? // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 226.

¹⁶ Костомаров Н. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 151.

¹⁷ Там же. — С. 152.

¹⁸ Там же. — С. 153.

¹⁹ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. — С. XVII.

²⁰ Костомаров Н. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий. — С. 154.

²¹ Костомаров Н. Несколько слов о памятнике Хмельницкому // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 228.

²² Там же. — С. 229.

²³ Там же. — С. 230.